

QARAQALPAQ MILLIY SAZ-ÁSBAPLARINIŇ PAYDA BOLIW TARIYXI

Saparbaeva Qalziw Dawitbay qızı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı magistratura bólimi,

“Muzıka tálimi hám kórkem óner” qániygeligi 1-kurs magistrantı.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15081715>

Annoatsiya. Qaraqalpaq xalqınıń milliy miyrasları, mádeniyatı, qaraqalpaq milliy saz ásbaplarınıń kelip shıǵıw tariyxı haqqında maǵlıwmatlar berilgen.

Gilt sózler: duwtar, qobız, shıńqobız, girjek, balaman, Baba Qambar, Aflatun, Qaynus.

THE HISTORY OF THE EMERGENCE OF THE KARAKALPAK NATIONAL MUSICAL INSTRUMENT PERFORMANCE

Abstract. This article provides information about the national heritage, traditions, culture of the Karakalpak people, and the history of the origin of the Karakalpak national musical instruments.

Keywords: dutor, qobuz, chanqobuz, gidzhek, balaman, Baba Qambar, Aflatun, Kaynus.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ КАРАКАЛПАКСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬСТВА

Аннотация. В статье дана информация о национальном наследии, традициях, культуре каракалпакского народа, а также об истории происхождения каракалпакских национальных музыкальных инструментов.

Ключевые слова: дутар, кобуз, чанкобуз, гиджсек, баламан, Баба Камбар, Афлатун, Кайнус.

Hár bir xalıqtıń milliy miyrasları bolǵanı siyaqlı qaraqalpaq xalqınıń ózine tán tariyxqa iye bolǵan bir neshe milliy miyrasları bar. Úrip- ádetler, kiyim-kenshekler, milliy ásbaplar.

Mısalı: duwtar, qobız, shıńqobız, girjek, balaman hám taǵı basqalar.

Qaraqalpaq milliy saz ásbaplarınıń kelip shıǵıw tariyxınan, bizge shekem birneshe gúrriń hám ápsanalar jetip kelgen. Bular tómendegishe:

Muxammed payǵambardıń eń jaqın dostı Házireti Áliydiń Dul-dul degen júyrik atı bolǵan eken. Sol attı baǵıwǵa payǵambarımız Baba Qambardı shaqırtıp atkónek etip alǵan. Bul adam bir kúnleri duwtar súlderindegi bir saz áspabın soǵıp hár qıylı namalardı shertken.

Dúl-dúl at tek duwtardıń jaǵımlı hawazın tıńlap, ot jemey ,suw ishpey aza baslaǵan. Házireti Áliy at qoraǵa barsa, saz shertip otırǵan Baba Qambarǵa kózi túsedı. Baba Qambar qorıqqanınan qolındaǵı áspabın sındırmaqshı bolǵan.

Bunı kórgen Házireti Áliy qolındağı zat haqqında aytıp beriwin talap etedi. Sonda Baba Qambar: - Bul duwtar degen ásbap,zerikken waqlarımda soǵıp edim,áweli bul ásbaptan ses shıqpağı, keyin shaytannıń járdeminde usınday jaqsı hawaz shıǵara basladı, - dep juwap beripti.

Shúkir ǵarrı aytqan bul gúrrińde bir jaǵınan qiyalıylıq,ekinshi jaǵınan tariyxıylıq sezilip tur.

Buringı ótken zamanda Aflatun (Platon) degen aqıllı adam jasaǵan. Ol jasaǵan dáwirde Qaynus (Feniks) atalmısh qus bolǵan eken,bul qustıń qanatın qaǵıp ushıwı nátiyjesinde júdá ájayıp ses payda boladı eken. Aflatun bul sestı esitip, sol dıbıstı qayta dóretiw maqsetinde ózi duwtarǵa usaǵan saz áspabın jaratqan dep duwtardıń kelip shıǵıw tariyxı jóninde usı eki gúrrińdi aytıp bergen.

1906-jılı tuwılǵan Urıs hám miynet veteranı 90 jasar Qurbaniyaz Yusup ulı saz áspabınıń qúdireti haqqında bılay deydi:

-Payǵambarımızdıń birewinde toyǵa,ań-awlawǵa,shikarǵa shıqqanda minetuǵın úsh atı hám sol úsh attı baǵatuǵın úsh xızmetkeri bolǵan eken.Bul úsh adamnıń wazıypası ózine bekıtilgen atqa ot-jem, suw berip, sol attı semirtip baǵıwdan ibarat bolǵan. Payǵambarımızdıń ózi uzaqq jolǵa shıqqanda minetuǵın Dul-dul degen torı atı bolǵan qusaydı. Payǵambarımız usı atın júdá jaqsı kóredi eken. Sebebi, at júdá ájayıp júyrik bolǵan, sol ushın bul attı usı eldegi eń bilgir at baǵar Ǵayıp qara degen seyis – adamǵa baqtırıptı.

Bul adamnıń ustashılıq uqıbı bar hám sazende eken. Qolınıń bos waqtında sırnay,úshpelek hám duwtarǵa usaǵan saz ásbaplardı soǵıp,shertip júrgen. Kóbinese duwtardı hár qıylı muqamǵa salıp shertetuǵın uqıbı bar eken. Hár kún azaanda, keshte, atqa ot-jem berip,ózide awqatlanıp soń, ózi soqqan saz áspabın shertip sharshaǵanın shıǵaradı eken. Ǵayıp qaranıń miynetkeshligin sezgen payǵambarımız bul adamǵa ayrıqsha kózqarasta bolıptı. Bunı qızǵanǵan anaw eki atbaǵar hár qıylı ósek sózler aytıp, Ǵayıp qaranı payǵambarımızǵa jamanlap bara beripti. Dul-duldi ózlerimiz baǵamız,-dep Ǵayıp qaranı at baǵıw jumısınan bosatıptı. Sonnan baslap- aq, bul at otlamaptıda hám suw da ishpepti.

Bunı sezgen payǵambar kópti kórgen jası úlken awıl aqsaqalların jiynap,dul-duldiń ot-jem jemey, suwda ishpey kún sayın azıp baratırǵanın aytıptı.Sonda ǵarılıardıń birewi - Ǵayıp qaranıń ózin shaqırtıp sóylesiw kerek depti. Bul sóz payǵambarımızǵada maqul túsip, Ǵayıp qaranı shaqırtıp alıptı. Aqsaqallardıń birewi Ǵayıp qaraǵa qarap: -Durısın ayt shıraǵım,-dep iynine seń-seń ton jawıp, tómendegi tórt qatar báyitti aytqan eken:

Torı at ushın at baǵarın,
Ólgeninshe sabadı,
Attıń azıp ketiwi,
Neden eken shıraǵım,

Sonda Ğayıp qara aqsaqallargá tómendegishe juwap beripti:

Jalǵan sózge aqsaqal ,
Suwda órge aǵadı,
Jalǵan sóylep atbaǵar,
Janın otqa jaǵadı,
Sóyler sózi jón bolsa,
Sóz júyesin tabadı,
Tilin tapsań jániwar,
At uzaqqa shabadı,
Ot-jem berip,suw berip,
Sonnan ketin saz shertip,
Jıllı-jıllı sóyleseń ,

Mal iyesin tabadı. -dep sazın hárqıylı namaǵa dep sazın shertken eken, at qulaǵın tikireytip, qattı kisnepti hám ayaǵı menen jer qarpıp, tepsinip qoyaberipti...

Áne sol Ğayıp qara eki tarlı duwtar súlderindegi saz áspabın dóretken uqsaydı.Bul ańızdı bala waqtında awılда bolǵan úlken bir toyda ǵarrılargá hám baqsı-jırawlargá ot jaqqısh bolıp júrip esittim ,- dedi Qurbaniyaz ata Yusup ulı. [Q. Áyekeev Bilim Nókis 1996]

Qobız. Qorqıt ata xalıqqa jaqsı saz oylap tawıp beriwdi árman etipti. Ol bárinende burın xalıqtıń túsinigine qayım, olardıń muń-zarların aytatuǵın jaǵımlı saz haqqında kóp jıllar oylanıp júripti. Bul ushın ol hár-túrli usıllardı islep kóripti. Hár-túrli saz ásbapların soǵıp, shertipti.

Biraq xalıqqa jaǵımlı bir sazdıń iretin taba almaptı. Bir kúnleri qobızdı tawıptı. Onı islew ushın kóp aǵashlardı jonıp hálek bolıptı. Biraq onnan hesh nátiyje shıǵara almaptı. Qorqıt atanıń qobızdı jonıp hálek bolıp júrgenin shaytanlar kóredi eken. Shaytanlar oǵan qobızındı kórset dese, ol kórsetpeydi eken. Onnan keyin Qorqıt ataǵa bir oy kelipti. “Nege shaytanlar qobızdı mennen sorap júr? Olarǵa nege keregi bar eken? Bulardı bir ańılıp kóreyin” dep, toǵaydan shıǵıp ketken kisige usap, toǵaydıń shetinde shaytanlardıń ne qılıp júrgenin ańılıptı.

Shaytanlar óz-ara sóylesip atırǵan qusaydı. Qorqıt ata olarǵa kórinbey sózlerin tınlaptı.

Shaytanlar:

-Qorqıt ata júdá bir ájayıp isti baslaǵan eken. Biraq onnan bir nátiyje shıǵara almaptı. Eger ol kisi toǵaydaǵı dońız súykengen qurǵaq jigildik – jiydeniń aǵashınan qobız jonsa, onnan tostaǵan shıǵarsa, onıń tostaǵanın baqırawıq túyeniń bas terisinen qaplasa, oǵan kisnewik attıń quyırǵınan alıp qıl taqsa, onnan keyin qumlıqta yamasa tawda ósetuǵın sasıq quwraydıń shiresinen jaqsa, gónr qabaqtan jonıp tiyek salsa, dúnyada tabılmaytúǵın shıqqan ásbap bolar edi,- desip atır eken.

Qorqit ata bul sózlerdi esitip, shaytanlardın aytqanınday etip qobızın islegen eken, túrli-túrli namağa shertetuğın saz áspabı bolıptı. Sol-sol eken, qobızdı birinshi jaratqan Qorqit ata qobızdın piri bolıptı. Sonnan keyin barıp xalıqta hár- túrli saz ásbapları kelip shıǵa beripti deydi.

Shıńqobız. Shımbay bette jasaytuğın múyten ruwınan shıqqan, qolı ónerli Arıwxan degen qız bolǵan eken. Ol júda naǵıslap qur toqıydı eken. Bir kúni keshke deyin qur toqıp, sharshap, bir nárselerdi oylap otırǵanda qurdın jiplerin waqtı- waqtı kesip tayarlaytuğın pıshaǵı jerge túsip ketipti. Qarasa, neshshe jıldan berli paydalanǵan polat pıshaǵının sabı túsip qalǵan.

Tómen túsip baratırıp jipke tiyip ketip „, dın ” etip, jaǵımlı bir ses shıǵadı. Qız dárriw pıshaǵın alıp, qızıqsınıp qaraydı. Qarasa, pıshaqtın sap jaǵı bizdın ushınday jıńishke, biraq bizdey jumırı emes, qıyaqtay juqa eken. Barmaǵı menen azmas qayastırıp awanına jiberip qalsa, onnan jalań ses shıǵadı. Sharshap otırǵan qız sonnan jaǵımtallı ses shıqqanına quwanıp, hár qıylı etip hertip háleklenip otırdı. Aqırında onın astına gılt qoyıp, ernine aparıp, kesesine tutıp, eki eki tistın arasın pıshaqtın qırınday ashıp, pıshaqtın jańaǵı jıńishke sabın awızdın ishine qaray shertip qarasa, polat ushının sesti burındıdan göre jaqsıraq hám ashıǵıraq shıǵa baslaydı. Hátte, namaǵada kelgende bolǵan. Ol polattaǵı bunday qásiyetti sezip, ol waqıttaǵı Shımbaydın sheber temirshilerinen esaplanǵan, qaraqalpaqtın mánliwli degen tiyresinen shıqqan Shamurat usta degenge baradı.

Arıwxan Shamurat ustaǵa bolǵan hádiyseni bir – bir bayan qıladı. Zeyinli hám sheber Shamurat usta máseleni ańlap, qızdın aytqanların iske asırıwǵa tırsadı. Nátiyjede sol Shamurat usta bir saz áspabın soqqan, onın atın shıńqobız degen. Qızdın shıńqobızın tili pıshaǵının sap jaǵı bolǵanlıqtan, onın bas jaǵı pıshaq bolıp qala bergen. Óytkeni ol qur toqıp otırǵanda sol pıshaq penen jip hám qurdı kesken. Erikkende dem alıp, pıshaqtın sap jaǵındaǵı shıńqobızdı shertetuğın bolǵan.

“Bir qız sonday qobız soqtırıptı” degen xabardı sol zamandaǵı toy – merelerde jańa kózge túsken, duwtarǵa nama qosa alatuğın, qosıq ayıp júrgen qonıratlı, qazayaqlı urıwınan Turımbet qızı Ziybagúl degen xosh hawaz qız esitip kelip, Arıwxannın shertip otırǵanına qarap tań qalıptı. Ziybagúl Shamurat ustaǵa barıp:

- Qur toqıwshı qızdın qobızınday qobız soǵıp ber, haqındı beremen beremen, biraq qobızın pıshaqsız bolsın, - dep qasında otırıp alıptı.

- Shamurat usta:

-Házir qolım tiymeydi, erteń kel, - dese de, Ziybagúldın ózi qobızǵa sonday ıshqıpaz bolǵanlıqtan, ustanın qasınan shıqpaǵan. Boylı – sınılı, xosh hawaz qız ustanın aldında ótinish etip, “jan aǵa” dep turǵan soń, Shamurat usta:

-Názerińdi qaytarmayın, bir buyımın túsip kele qoyıpsań. Soǵıp bereyin, kórikti óziń basasań, - deydi.

- Qiz balanın aralasatugin isi emes edi goy, ol qalay bolar eken? -deпти Ziybagul.

Usta Shaburattin ozi de sol jumisa Ziybaguldi ılayıq kormey otırgan edi.

- Sağan bul jumıstı isletpes edim, kórik basatugin shákirtimdi bir jaqqa jumsap edim, - deydi.

Jumısım tezirek pitsin dep, Ziybagul ustanın kórigin basıwga ırazı bolıptı. Qáytsin aqırı shıńqobızga ıqlası ketken Ziybagul temirshiniń kórigin basıp, shıńqobızdı ozi aytqanday etip dúzettirip alıptı.

Shıńqobızdın atın shıǵarǵan, onı saz ásbabı etip qatarǵa qosqan sol sheber qurshı qız Arıwxan menen qonıratlı qız Ziybagul eken.

Toy – merelerde Ziybagul sazende sıpatında shaqırılıp, duwtar shertetuǵın baqsı menen qatar Ziybagul de tıńlawshılarga shıńqobız shertip, tamasha beredi eken. Ziybagul qaraqalpaqtın kópshilik namaların sherte bilgen. “Átshók”, “Jetim qızdın zarı”, “Qara jorǵa” degen namalardı da shıńqobız benen atqaradı eken. Toy – merelerde Ziybagulge toyxana sıylıqtı duwtar shertken baqsılardan kem bermegen. Ayırım jaǵdaylarda hayal – qızlar er baqsılardan góre Ziybaguldi kóbirek tıńlap, baqsı kelgen toyǵa xalıq, ásirese hayal – qızlar kóbirek keletuǵın bolǵan. Hayallar emin – erkin otırıp, sonın namasın tıńlaydı eken.

Toy – merelerge barsa, Ziybagul shıńqobızı menen duwtarın alıp baradı eken.

Tıńlawshılardıń talabı boyınsha hám duwtar, hám shıńqobız shertken, qosıqta aytqan.

Ozi taza namalar shıǵarǵan. Házirgi “Shımbay naması” dep atalıp júrgen nama da sol Ziybaguldin shıǵarǵan namalarının biri usaydı.

Shamurat ustadan shıńqobızdın soǵılıwın úyrenemiz dep Xojeliden, Qonıratın hám basqa jerlerden, qalalardan jas ustalar kelgen. Shıńqobız soǵıwdı úyrenip, óz elindegi háwesker qızlarǵa shıńqobız satıp taratqan.

Mine usınday birqansha ápsanalar bizlerge shekem jetip kelgen. Joqarıda atap ótilgen ásbaplardıń qaraqalpaq xalqınıń milliy ásbabı ekenin bilip qoymastan olardıń kelip shıǵıw tariyxında úyreniw hám bunı keleshek áwladqa jetkiziw kerek dep oylayman. [**Qaraqalpaq folklorı**]

REFERENCES

1. Q. Áyekeev. Duwtar tariyxı, duwtar shertiw hám soǵıw usılı. Bilim Nókis 1996
2. Qaraqalpaq folklorı 77-88 tomlar. Nókis Ilim 2014.
3. A.Omarova. **QARAQALPAQ MILLIY QOSIQLARINIŇ IZERTLENIWI HÁM RAWAJLANIW BAǴDARLARI.** МУҒАЛЛИМ ХӘМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ. Илимий-методикалық журнал №3 2024. Mart. www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz

4. R.Saparov. Jiraw, baqsi, qissaxan, qosiqshilardın folklordağı ornı. *International scientific journal «MODERN SCIENCE AND RESEARCH»*
<https://doi.org/10.5281/zenodo.11113049>
5. A.Nadırova. Qaraqalpaq muzıka tariyxı. Tashkent 2018.